

УДК 8И (Ҳинд): 821.21/.22.0

ББК 83.35 (5Ҳинд)

“МАЧМАЪ-УН-НАФОИС” – САРЧАШМАИ НАҚДУ СУХАНСАНЧӢ

Ғаффорова Замира Абдуллоевна, д.и. филол, мудири шуъбаи пажӯҳиши тамаддуни Шарқи Институти улуми ҷомеаи ноии МДТ “ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” (Тоҷикистон, Хучанд),

“МАДЖМА’-УН-НАФАИС” – ИСТОЧНИК ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ

Гафарова Замира Абдуллоевна, д-р филол. наук, заведующая отделом цивилизации стран Востока Института гуманитарных наук ГОУ “Худжандский госуниверситет им. академика Б.Гафурова” (Таджикистан, Худжанд)

“MAJMA'-UN-NAFOIS” AS THE SOURCE OF LITERARY CRITICISM

Gaforova Zamira Abdulloevna, Dr. of Philology, head of Oriental Civilization Research Center of the Institute of Humanities under the SEI “KhsU named after academician B.Gafurov” (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: zamira_g6767@mail.ru

Калидвожаҳо: “Маҷмаъ-ун-нафоис”, Сирочуддиналихони Орзу тазкираи форсӣ, адабиёти форсизабони Ҳиндустон, асри 18, нақди адабӣ.

“Маҷмаъ-ун-нафоис” тазкираи арзишманди форсист, ки ба қалами шоир ва нависандаи маъруфи асри XVIII Ҳиндустон Сирочуддиналихони Орзу тааллуқ дошта, роҷеъ ба 1750 суханвари форсигӯи қадим ва мутааххири форсу тоҷик маълумот медиҳад. Арзиши аслии тазкира дар он аст, ки қисмати густардаи онро шарҳи ҳоли суханварони муосири Орзу ташиқ медиҳад ва маълумоте, ки муаллиф дар тазкираи хеш сабт намудааст, дар заминаи муносибат ва муошират бо ин адибон дар маҷолиси баҳсу нақд ва шеърхонӣ ба қалам омада ва муаллиф аҳволи онҳоро муфассалтар аз шуарои қадим баён кардааст. Дар гузинуши намунаи осори шоирон Сирочуддиналихони Орзу завқи шеърӣ худро ба гунае ба намоиш гузоштааст, ки дар тазкира метавон гулчине аз ашъори ҳунари ва нағзи форсиро якҷо дид. Никоти интиқодии муаллиф дар заминаи тасҳеҳи шеър, нақди шеър, таъйини рутбаи шеърӣ шоирон ва дараҷаи суханварии онон ва ғ. далолат бар он мекунад, ки Орзу дидгоҳҳои интиқодии хешро муфассал ва бо далелҳои мустанад баён кардааст, ки қудрати ташиҳисӣ ӯро дар шеършиносӣ ва дақиқи шеърӣ форсӣ собит менамояд. Бар ин вазҳ аст, ки “Маҷмаъ-ун-нафоис” дар радифи беҳтарин тазкираҳои форсӣ ва манбаъҳои аслии нақди адабии форсӣ дар асри XVIII қарор дорад ва дар навъи худ бисёр арзишманд аст. Дар мақола назарҳои интиқодии соҳиби тазкира ба ҳайси адабиётшиноси сухансанҷ ва маънишинос мавриди таҳлилу баррасӣ қарор ёфтаанд.

Ключевые слова: «Маджма’-ун-нафоис» Сираджуддиналихана Арзу, персидские тезкире, история персоязычной литературы, Индия, XVIII век, литературная критика

Анализируются критические взгляды известного индийского поэта и писателя XVIII века Сираджуддиналихана Арзу как искусного литературоведа и лингвиста, автора сборника «Маджма’-ун-нафоис», который является одной из популярнейших литературных антологий на персидском языке и содержит ценную информацию о 1750 поэтах, творивших на фарси. Основная значимость антологии состоит в том, что большую её часть составляют биографии современников С. Арзу, а информация, записанная в ней, является достоверной, так как со многими из них составитель был

лично знаком и общался с ними на литературных собраниях. Фактологический материал, собранный в антологии, неоднороден. Жизнеописания многих современников автора освещены более подробно, в то время как сведения о многих других поэтах весьма скупы. С. Арзу мастерски рассуждает о тонкостях поэтического мастерства, проявляя глубокие знания по теории стиха. Критические замечания, основанные на исправлении некоторых стихотворений поэтов, определение ранга стихотворений поэтов, степени их красноречия и т.д., являются лучшими образцами критического анализа поэтического слова.

Keywords: "Majma'-un-nafois" by Sirajuddinalikhan Arzu Persian tezkire, Persian-language literature of India, 18th century, literary criticism.

“Majma'-un-nafois” is one of the most popular literary anthologies in Persian written by the famous Indian poet and writer of the 18th century Sirajuddinalikhan Arzu contains valuable information about 1,750 poets who created in Farsi. The main importance of the anthology consists of that the fact that the most of the biography of the poets were the contemporaries of the author himself, and the information recorded in his book is reliable, because the author was personally acquainted with many of them and communicated with his pen-brothers at literary parties. The factual material collected by the creator of the anthology is not homogeneous. The life and creative work of many contemporaries of the author of anthology are covered in more details, while the information about many other poets is very scanty. The author skillfully judges the intricacies of poetic skill, showing deep knowledge of the poems theory. The author's critical remarks, based on correcting some of the poets' poems determining the rank of poets' verses, the degree of their eloquence, and so on, are the best examples of a critical analysis of the poetic word. In this plane, "Majma'-un-nafois" is one of the best Persian sources of Farsi literary criticism of the 18th century and is very valuable.

“Маҷмаъ-ун-нафоис” яке аз тазкираҳои пурарзиши форсист, ки ба қалами шоири моҳир, муҳаққиқи мумтоз, наққоди баландрутба ва тазкиранигори маъруфи асрҳои XVII-XVIII Ҳиндустон – Сирочуддиналихони Орзу (с. тав. 1685 – с. ваф. 1775) мансуб аст. Ин тазкираи муътабар ва арзишманд дар радифи тазкираҳои умумӣ қарор дорад, ки дар он шарҳи аҳвол ва ашъори 1750 шоири қадим ва мутааххири форсу тоҷик аз Боязиди Бастомӣ то Муҳаммадашрафи Яқтои Қашмирӣ аз рӯи ҳарфи аввали таҳаллус ва ё номашон мувофиқи тартиби алифбои арабиасос зикр шудааст. Ба қавли А. Шпренгер теъдоди шуароӣ ин тазкира 1419 (16, 134) ва ба қавли Абдулмуқтадир 1735 мебошад (13, 854).

Муқаддимаи “Маҷмаъ-ун-нафоис” мувофиқи анъанаи гузаштаи тазкиранигорӣ бо ҳамди Офаридгор ва наъти расули ақрам (с) оғоз мешавад. Баъд аз ин муаллиф сабаби таълифи тазкираро баён намудааст, ки тибқи он ӯ тамоми умр “аз табошири субҳи тифлӣ ...то офтобзарди пири” шавқи фаровон ба хондани ашъори форсӣ дошт ва муддате девони шоирону тазкираҳои адабӣ ва баёзу сафина ва дигар кутуби бузургонро мутолаа менамуд, аммо чун ин ашъорро фаромӯш мекард, яке аз дӯстонаш сафинаи захиме овард, ки ҳар чӣ ашъори суҳанваронро интиҳоб намояд, дар ин сафина ҳам сабт кунад. Орзу ашъори мунтахаб аз сад девони асотидро дар он сафина чамъ намуд. Баъдан ба қарор омад, ки агар поре аз аҳволи он шуароро низ бинависад, ба сурати тазкирае тадвин хоҳад шуд: “Ғақир (С. О. – З.Ғ.) бо безабонии худ гармгуфтугӯ Сирочиддиналихони Орзу, ки аз табошири субҳи тифлӣ то альён, ки офтобзарди пирист, шавқи тамом ва муҳаббати молакалом ба хондани ашъори форсия дорад ва ҳешро аз фидоӣни ҳусни суҳан мешуморад ва чун муддате собиқ бар ин давовину тазкираҳо ва сафоину ғайра кутуби бузургон мутолаа менамуд ва ҳар чӣ

хуш меомад, ба гизлики сӯълхифз ба қавли Вакеъ, раҳматуллоҳи алайҳи, натиҷаи касрати маосист, аз сафҳаи хотир мезудуд. Рӯзе дар пеши ошное шарҳи ин ҳол ба забон гузашт, ки хондаву нахонда аз нисёни мо баробар гашт. Иттифоқан он азиз баъди ду-се рӯз сафинаи захиме, ки содатар аз узори хубон ва софтар аз оинаи рухсори маҳбубон буд, пеши фақир оварда, таклиф намуд, ки ҳоло ҳар чӣ аз ашъори асотиза интиҳоб шавад, бар ин сабт бояд фармуд. Ҳарчанд ҳарфи мазкур холиюззехн гуфта буд, лекин поси гуфтори худ зарур шуд ва шурӯъ дар интиҳоб намуда, то он ки яксад девони мутавасситин ва мутааххирин, ки баъзе аз онҳо кам аз чихил ҳазор ва бархе беш аз понсад байт набуд, ба интиҳоб расид ва дар сафинаи мазкур ва аҷзои дигар қаламӣ гардид ва дар ин байн ба хотир расид, ки поре аз ҳолоти ин азизон ҳам агар маркум шавад, дур набошад” (8, 43).

Муаллиф дар муқаддимаи “Маҷмаъ-ун-наfois” таърихи хатми тазкираро, ки ба қалами шогирдаш – Бедор мутааллиқ аст, сабт намуда:

*Ин тазкираи суҳанварони кайҳон
Бемисл, чу бинвишиш Сирочуддинхон,
Бедор ба Орзу чунин кард рақам:
“Гулзори ҳаёли маънии аҳли ҷаҳон” (8, 44).*

Мисраи ҷаҳорум – “Гулзори ҳаёли маънии аҳли ҷаҳон” с. 1164 хичриро мерасонад, ки мусовӣ ба соли 1750-1751 милодист.

Озоди Балғиромӣ низ дар “Ҳизонаи омира” соли таълифи тазкираро 1164 сабт намудааст (7, 150). Бархе муҳаққиқон бо тақя ба маълумоти А. Шпренгер соли 1163/1749-1750 ба тадвини “Маҷмаъ-ун-наfois” оғоз намудани Орзу ва дар соли 1164/1750-1751 ба поён расонидани онро таъкид намудаанд (12, 2178). Аммо муҳаққиқи ҳаёт ва эҷодиёти Орзу – донишманди ҳиндустонӣ, доктор Райҳона Хотун бо тақя ба маълумоти “Дастур-ул-фасоҳат”-и Аҳмадали Якто навиштааст, ки Орзу нигориши тазкираро соли 1129/1716 оғоз намуда, дар соли 1166/1753 онро ба поён расонид ва то соли 1167/1754 ба он иловаҳо намуд (11, 148).

“Маҷмаъ-ун-наfois” аз муқаддима муштамил бар феҳристи асомии шуаро, 28 боб ва хотима иборат аст.

Муаллиф дар муқаддима ба ихтилофи назар дар бораи аввалин шоири форсисаро ишора карда, ашъори худро дар васфи суҳан ва ашъори шоирони дигар, мисли Шайх Рӯзбеҳон, Амир Хусрави Дехлавӣ, Шайх Аттор, Ҳаким Саной, Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ, Абулфайзи Файзӣ, Манучехрӣ, ки дар ин замина ба қалам овардаанд, аз баёзи Соиб сабт намудааст (8, 44-48).

Равиши сабти аҳволи шоирон дар тазкира якрағ нест. Орзу шарҳи ҳоли аксари шуаро, хосатан шоирони мутақаддимо хеле мухтасар ва намунаи ашъорашонро дар бештари мавридҳо муфассал зикр кардааст.

Арзиши аслии тазкира дар он аст, ки қисмати густардаи онро шарҳи ҳоли суҳанварони муосири Орзу ташкил медиҳад ва муаллиф аҳволи онҳоро муфассалтар аз шуарои қадим баён кардааст. Ҳамчунин, вай шарҳи ҳоли шоиронро дар тазкира сабт намудааст, ки дар дигар тазкираҳо зикрашон камтар аст. Муаллиф дар бораи суҳанвароне, мисли Абдурахмони Ҷомӣ (8, 327-329), Мирзо Абдулқодири Бедил (8, 240-268), Тақии Авҳадӣ (8, 291-294), Мирзо Абӯтубо Туроб (8, 302-308), Ҳасанбеки Рафеъ (9, 498-516) ва ғ. иттилооти лозим фароҳам овардааст. Аммо шарҳи аҳволи бархе шуарои дигар хеле мухтасар сабт шудааст. Аз ҷумла, муаллиф ба шарҳи ҳоли суҳанвароне, мисли Хоҷа Абулмаолий (8, 70), Асириддини Аҳсикатӣ (8, 70), Асириддини Абҳарӣ (8, 71), Шайх Озарӣ (8, 74), Мир Абулбақо (8, 75), Мавлоно

Аслӣ (8, 79), Мир Абулмаолий (8, 85), Қозӣ Аҳмади Лоғарӣ (8, 89), Мавлоно Басирӣ (8, 225), Мулло Баёзӣ (8, 227), Боқирӣ (8, 228), Рафеъуддин Муҳаммад ал-Ҳаравӣ ал-Саккоӣ (9, 454) Рафеъуддини Абҳарӣ (9, 455), Рукниддин Масъуд (9, 455), Рукниддин Ҳаким (9, 456), Рӯҳии Шӯристонӣ (9, 457), Розӣ (9, 457), Мавлоно Рӯҳӣ (9, 461), Рӯҳии Ҳурмузӣ (9, 462), Муҳаммадрашид (9, 469), Шоҳ Ризо (9, 470), Оқо Ризо (9, 472), Розии Яздӣ (9, 472), Равшанӣ (9, 476) ва ғ. камтар таваҷҷуҳ зоҳир намуда, бо сабти як ё ду ҷумла дар бораи онҳо иктифо мекунад.

Дар зикри ахволи шуаро муаллиф ҷунонки дар муқаддимаи тазкира таъкид намудааст, асосан ба маълумоти тазкираҳое, мисли “Арафот-ул-ошиқин”-и Тақии Авҳадӣ, “Тазкираи Насрободӣ”, “Қаламот-уш-шуаро”-и Муҳаммадафзали Сархуш ва “Тухфаи Сомӣ”-и Соммирозӣ Сафавӣ тақя кардааст (8, 43). Хоссатан, ӯ беш аз дигар манбаъҳо аксари матолибро аз тазкираи “Арафот-ул-ошиқин” иктибос ва нақл карда ва гоҳе бар баъзе ақволи вай интиқод низ намудааст ва ҳама ҷо матолиби ахзшударо бо зикри манбаъ овардааст, ки аз фазилатҳои асар мебошад. Масалан, зимни шарҳи ҳоли Мир Ризои Ортимонӣ ҷунин навишта: “Ба қавли Насрободӣ сарҳалқаи орифони огоҳ ва маснади маърифатро шоҳ буд” (9, 472). Ва ё дар зимни шарҳи ҳоли Оқилхони Розӣ муаллиф ҷунин сабт намудааст: Он чи Мулло Сархуш дар “Қаламот-уш-шуаро” навишта, ки Розӣ дар унфувони ҷавонӣ машқи шеър карда, китоби “Мураққаъ” дар баҳри “Маснавии маънавий”-и Мавлавӣ ба тақлиди урафо гуфта ва чанд таснифи бемазаи дигар ҳам дорад..” (9, 519). Ҷои дигар ҷунин маълумот медиҳад: “Оқо Разӣ. Як байти ӯ соҳиби “Қаламот-уш-шуаро” аз баёзи Шоҳ Моҳир интиқоб зада навиштааст” (9, 530).

Дар баъзе мавридҳо муаллиф ба нақли ақволи тазкиранигорон иктифо намудааст, гоҳе дигар он маълумотеро, ки худаш ҷустуҷӯ ва ҷамъоварӣ намудааст, ба иттилои онҳо илова кардааст. Масалан, зимни шарҳи ҳоли Абулқосим Абдулқарими Рофеъӣ ҷунин навишта: “Дар “Таърихи Ҳумоюнӣ” мастур аст, ки дар санаи 632 даргузашт” (9, 452).

Муаллиф ба ёддошт кардани санаду таърихҳо, сабти таърихи валолат, вафот ва давраҳои ҳаёти шоирон аҳаммияти зиёд надодааст ва дар муқаддима низ таъкид бар он намудааст, ки “ҷун ғарази аслӣ навиштани ашъори дилписанди худ аст ва навиштани ҳолоти табиӣ, лиҳозо дар таҳқиқи он чандон нақӯшида ва дар талоши он чандон надавида” (8, 44).

Дар ин маврид Озоди Балғиромӣ дар “Ҳизонаи омира” ҷунин изҳори назар мекунад: “Ҳарчанд мутаваҷҷеҳи таҳрири ахволи шуаро ва забти таърихи валолату вафот ва санавоту вақоеъ ва зикри шуаро ба тартиби замон нест ва зоҳир аст, ки фарқ дар баёз ва тазкира ҳамин бошад, ки баёз танҳо ашъори шоир дорад, тазкира аҳвол ва ашъори ҳар ду дорад. Лекин худ дар дебоча ва хотимаи китоб узри ин маънӣ бармегузорад...” (7, 150).

Ҳамин амр боис бар он гардида, ки қисмати шарҳи ҳоли на ҳамаи шуаро зиёд муфид ва боарзиш аст. Бетаваҷҷуҳии муаллиф ба санаду таърихи ҳаёти шоирон ба ҳадде буд, ки муаллиф таърихи таваллуди худро низ зикр накардааст. Дар тазкира таърихи ғавти шуаро, ҷулуси подшоҳ ё таваллуди шоҳзода, таърихи ғавти шаҳру кишварҳо ва ғ. кам сабт шудааст.

Агарчанде Орзу ба шарҳи ахволи шуаро чандон таваҷҷуҳе зоҳир накардааст, аммо ҳаҷми зиёде аз тазкираи худро ба зикри ашъори шоирон ихтисос додааст. Ӯ дар гузинуши намунаи осори шоирон завқи шеърии худро ба гунае ба намоиш гузоштааст, ки дар тазкира метавон гулчине аз ашъори ҳунарий ва нағзи форсиро якҷо

дид. Вай бар хилофи тазкиранигорони муосири худ, ки гароиш ба интихоби ашъори ораста ба саноеи адаби доштанд, ашъори равону фасехро интихоб кардааст. Илова бар ин, Орзу абёти шоиронеро, ки ба сабабхову далелҳои гуногун девонашон мавҷуд нест, дар тазкираи худ ҳифз кардааст. Озоди Балгиромӣ дар “Хизонаи омира” дар бораи завку саликаи Орзу дар интихоби ашъор менависад: “Дар чамъи ашъори обдор ва интихоби давовин эҳтимоми азиме ба кор бурда. Ҳаққо, ки фатвои ашъори мутааххир аст” (7, 150).

Ҳамагӣ дар “Мачмаъ-ун-нафоис” қариб ба чихил ҳазор байт аз эҷодиёти суханварон шавоҳиду амсол зикр шудааст. Миқдори намунаи ашъори суханварон дар тазкира якранг нест. Аз эҷодиёти баъзе шоирон танҳо якчанд байт ва аз осори шоирони дигар абёти зиёд мисол оварда шудааст. Аз ҷумла, зимни номи қариб чаҳорсад шоир ашъори ононро муфассал овардааст ва махсусан ашъори мунтахаб аз худро муфассалтар аз ҳама дар 17 саҳифа ва ба қавли худаш шашсаду ҳаштоду панҷ байт ва чанд рубой овардааст (8, 186-215).

Аҳамияти асарро аз ин чихат Муҳаммадбокири Лоҳурӣ чунин ба қалам додааст: “...ин китоб мачмӯаи интихоби каломи он навъ шоирони бешуморест, ки на гоҳе девонҳои онҳо интишор ёфт, на сурати қарор гирифтани онҳо дар дастраси оммаи мардум пеш омад ва на акнун ин гуна имконе ба назар меояд. Орзу каломи зиёди онҳоро сабт намудааст, ки барои ҳифз шудани он ғолибан сурати дигар вучуд надошт. Дар зимн ӯ баъзе никоти муфидеро ҳам менависад. Ба ин сабаб, “Мачмаъ-ун-нафоис” воқеан як мачмӯаи арзишманди ашъори форсӣ ва ин мачмӯа он камбудиро ҳадде ҷуброн мекунад, ки ба иллати дар дастрас набудани давовини бештари шоирон вучуд доштааст. Ин мачмӯаи фароҳамкардаи як донишманд ва фозили бузургворест, ки дар бораи завқи вай ҳар чи мехоҳед назар дошта бошед, аммо вай дар асри худ бузургтарин моҳири рамуз ва дақиқи забон ва ҳақиқи шеър шинохта мешуд” (5, 22).

Арзиши муҳимми адабии “Мачмаъ-ун-нафоис” дар таваҷҷуҳи муаллиф ба нақду довари ашъори суханварон аст. Орзу дар тазкираи худ танҳо ба шарҳи аҳвол ва ашъори суханварон иктифо накарда, балки чун шеършиноси нуктасанҷ, мунаққиди донишманд, соҳиби завқу эҳсоси латифи адаби зухур мекунад. Вай дар чараёни нақли шарҳи мухтасари ҳоли шоирон ва зикри намунаҳои эҷодии эшон бо диққати назар, қудрати ташхис дар шеършиносӣ ва дониши комиле, ки ба улуми балоғӣ, арӯз, қофия, сабкшиносӣ ва луғат дошт, фориг аз писандҳои худ, дар айни бетарафӣ ба тарҳи дидгоҳҳои интиқодии худ дар заминаҳои мухталиф, ба таҳлили дақику зароифи шеъри шоирон пардохтааст. Орзу ашъори ҷудогонани шоиронро мавриди муқояса қарор дода, фасоҳати баён ва балоғати сухани ононро таъкид менамояд ва дар ин замина никоти арзишманди интиқодии ҳешро дар забон, сабк, сурату маъно баён менамояд. Маҳз ҳамин вижагӣ – осори шуароро мутолиа ва маҳак зада, дар бораи мақом ва пояи шеъри адибон мӯшиқофона изҳори назар намудани Сирочуддиналихони Орзу арзиши тазкираро аз ҳайси нақду сухансанҷӣ боло бурдааст.

Лозим ба зикр аст, ки дар бораи бархе аз шоирон, ба мисли Аҳмадбек (8, 137), Арслонбеки “Арслон”-тахаллус (8, 164), Муҳаммадамини Адой (8, 148), Асирӣ (8, 148), Ҳусайни “Роғиб”-тахаллус (9, 498) ва ғ. ки мақоми баландро дар шеъри форсӣ бархурдор нестанд, илова бар шарҳе мухтасар дар бораи онон, ки аксар аз як ҷумла бештар нест, тавсифоти яқсон оварда шудааст. Ин тавсифот кулӣ буда ва камтар нишонеро аз нақди сарех ва ҷиддӣ дорад. Аз ҷумла, муаллиф кӯшидааст, истилоҳот ва ибороти кӯтоҳ, мисли “Аз хуштабён буд”, “Аз дурустгӯён буд”, “Таъбе дуруст ва

бомаза дошт, “Табъаш ниҳояти кудрат дошт”, “Суханаш ҳолӣ аз лутф нест”, “Хушшеър аст”, “Хубгӯй аст”, “Хушгӯ буд”, “Хушфаҳм ва хушфиқр буд”, “Дурустсалиқа аст” ва дигар иборатҳои яқсоне, ки ба навъе баёнғари меъёрҳои нақди адабӣ дар ин давра аст, ба қор бурда, вижагиҳои ашъори адибонро баён ва шеърӣ ин гурӯҳ аз шоиронро табиӣ намояд.

Аммо дар тавсифи шеърӣ бархе шоирони мутавассит, агарчи шеваи ихтисорро баргузидааст, аммо бо истифода аз истилоҳоти маъмули нақди ин давра ба тавсифоташ ранги интиқодӣ додааст.

Нигоҳи интиқодии Орзу ҳатто дар заминаи интиқоби ашъори шоирон низ ба назар мерасад. Агарчи баҳсҳои интиқодии ӯ дар заминаи маънии шеър, сабқшиносӣ, сохтори овой ва луғавӣ, тасарруфоти забонӣ, доварӣ дар рутбаи шоирон, таворуд, тасҳеҳи ашъор ва дигар масоили шеършиносӣ пароканда аст, аммо дидгоҳҳои олимона ва нигоҳи интиқодии ӯ дар заминаи шеър, ки мубтанӣ бар нақди фаннист ва бештар бар меҳвари луғат, балоғат ва сабқ мечарҳад, боис бар он гардидаанд, ки “Маҷмаъ-ун-нафоис” манбаи муҳимме дар нақди адабӣ маҳсуб мешавад. Аз ҳайси нақди адабӣ аз бехтарини тазкираҳои форсӣ будани “Маҷмаъ-ун-нафоис”-ро Саййидалӣ Ризои Нақавӣ чунин таъкид намуда: “Дар мавқеи навиштани шарҳи ҳоли шуаро саъй намудааст, шарҳи ҳоли ононро муфассал ё ҳатто ҷомеъи аксари иттилооти муҳимме дар бораи зиндагии онон бошад, аммо дар бораи мақом ва пояи шеърӣ онон ғолибан изҳори назар кардааст ва аз ин ҳайс ҳеч тазкирае наметавонад ҳарифи “Маҷмаъ-ун-нафоис” бошад. Аксари ин ақоид ҳолӣ аз ағрози шахсист ва муллиф ба далел аз қасе интиқод намудааст” (6, 338).

Аҳмад Гулчини Маонӣ низ ба афкори адабӣ-интиқодии Орзу ишорат намуда, навиштааст: “Хон Орзу дар сабку сиёки хиндӣ шеършинос ва наққод буда ва ба салиқаи худ дар бораи соҳибони тарочим изҳори назар карда ва гоҳе худро мучоз дар дахл ва тасарруфи ашъорашон доништа ва навиштааст, ки ҳар гоҳ чунин мегуфт, бехтар буд...” (4, 158).

Райҳона Хотун “Маҷмаъ-ун-нафоис”-ро “бехтарин танқид, бехтарин зарофат ва шохқори шеърӯ адаби баландпоя” меномад (11, 153).

Орзу дар тазкираи худ ба гузидани ашъори суҳанварон иқтифо накардааст, балки бо тавоноӣ, ки дар шеършиносӣ дорад ва завқу салиқаи баланди шеърӣ худ муваффақият ва камбудҳои шеърӣ бисёре аз шоиронро маҳсус таъкид намуда ва ба ислоҳи баъзе абёти шоирон пардохтааст. Масалан, зимни аҳволи Зулфӣ чунин изҳори назар намуда: “Зулфӣ. Дар аҳди Шох Исмоили Сафавӣ буд. Аз ӯст:

Соқӣ, биё, ки ҷамъе аз баҳри як тиёла

Паҳлуи ҳам нишафта чун барғҳои лола.

Ғақир Орзу гӯяд, ки агар “барғҳои нарғис” мегуфт, қамоли лутф (ме)дошт (ва) пеш аз ин набуд, ки матлаъ намешуд” (8, 483).

Ва ё дар тарҷумаи Муҳсини Баҳой яке аз абёти ӯро чунин интиқод намуда:

“Бибинеду бурун оред, ёрон, аз ҷаман гулро,

Ба дастӣ ман диҳед ин хуниш бисёри булбулро.

Ғақир Орзу гӯяд, ки агар ба ҷои “бисёр” лафзи “як боғ” бошад, бехтар аст” (8, 229).

Ва ё зимни шарҳи ҳоли Қамоли Хуҷандӣ муаллиф ба сикҳати байти “Чун ба назора омадам рӯзи шикори дилбарон, Доми дили Сабуктагин зулфи Аёз ёфтам” дахл намуда, ғайримавзун будани онро аз истифодаи қалимаи “Сабуктагин” доништааст. Назари интиқодии ҳешро муаллиф чунин изҳор намуда: “Ғақир Орзу гӯяд, ки лафзи “Сабуктагин” ин ҷо бечо воқеъ шуда, лекин тавҷеҳ дар баъзе аз қутуби ҳеш навиштаам:

Киро сӯхт шиқат, ки чонам насӯхт?

Маро сӯхтӣ, ҳар киро сӯхтӣ (10, 1348).

Ин гуна дидгоҳҳои таҳлилии муаллиф дар бораи мақом ва пояи шеъри шоирон, аз ҳайси нақду суҳансанҷӣ зимни шарҳи ҳоли Рукниддин Ҳаким, Мирмуҳаммадзамони Росих, Ҳасанбеки Рафеъ, Зоҳидалихони Сабо, Шопури Техронӣ, Мирзо Соиб, Неъматхони Олӣ, Шайх Муҳаммадмуҳсини Фонӣ, Мухлиси Кошӣ, Замонои Наққош, Ихлосхони Вомиқ, Мир Яҳёи Кошӣ ва дигар суҳанварон таҷассум меёбад. Чунин диду назар ва арзёбии эстетикӣ ӯ илова бар ин шоирони номбаршуда, дар қисмати дигар шоирон ва дигар лаҳзаҳои марбут ба шеърӯ шоирӣ он замон зиёд ба назар мерасад.

Орзу, инчунин, ба сабку салиқаи эҷодии бисёре аз шуаро таваччуҳи хос дорад. Ӯ бо диди амиқу олимона зовияҳои масоили марбут ба сабку сабкшиносиро мавриди таваччуҳ қарор додааст ва дар бораи сабки шоирон ва қазоват дар таъйини рутбаи шеъри онон нигоҳи интиқодӣ ва сабкшиносонаи худро бо далелҳои мустанад баён кардааст, ба гунае, ки ба қавли Шафеъии Кадканӣ “метавон ӯро (Орзуро – З.Ғ.) огохтарин адиб дар шинохти масоили сабкӣ ва сабкшиносӣ донист” (3, 1).

Орзу дар заминаи луғат агарчанде ҳамчун ҷонибдори тарзи кудамо ва гароиш ба содагӣ ба арзёбии ашъори шоирон мепардозад, аммо арзиши навоарӣ ва ибдоӣ суҳанваронро низ мутаваҷҷеҳ аст. Орзу муътақид аст, ки шеъри хуб маънӣ дорад. Аз ин лиҳоз, бо шоироне, ки аз рӯи тафаннун “ашъори бемаънӣ” месурӯданд ва ё ба сабаби ифрот дар қорбурди истиораҳо, ҳаёлотӣ борик ва дақиқгӯӣ шеърашон душворфаҳм мешуд, то ҷое, ки дарку дарёфти шеър бидуни шарҳу тафсир мумкин набуд, чандон мувофиқ нест. Дар нақди ашъори Зулолии Хонсорӣ ба ин мавзӯ чунин ишора намудааст: “Аммо он чи, ки навишта дар ақсоми суҳан, комилқудрат аст. Хусусан маснавӣ, лекин ин абёти маснавии ӯ номарбут аст ва ба андак саъй марбут метавон қард. Хеле маҳалли таъҷҷуб аст он чи ин очиз дида ва мутолаа намуда ва ба қадри фаҳми худ дарёфт қарда ва дар ақсари абёт фӣ ҳадди зотиҳо марбут нест ва таркиботи номаънус дар бисёре аз ашъори ӯ чи маснавӣ ва чи қасида, беш аз пеш аст. Балки метавон гуфт, ки маънӣ надорад” (8, 477).

Соҳиби тазкира, пайваста ба ин, дар асноди баъзе шоироне, ки пайравии сабке ё шеваи гӯяндагии ягон ҳамқалами гузашта ва муосири худро қардаву онро такмил додаанд, гӯшрас сохта, диққати аҳли завқу адабро ба ин қисмати эҷодии онҳо ҷалб месозад. Масалан, зимни шарҳи ҳоли Зулолӣ чунин навиштааст: “Мирзо Иброҳими Адҳам чанд байт аз “Маҳмуду Аёз”-и Зулолӣ интиҳоб зада, дар маснавии худ оварда ва ин ки баъзеро гумон аст, ки татаббуи Зулолӣ ва Ваҳшӣ аз роҳ меравад. Агар манзур он аст, ки ҳар ду мусовиянд, бечост. Ваҳшӣ аз ҷумлаи шуароест, ки шеъри эшон саҳлулмумтанеъ аст ва Зулолӣ ончунон, ки баъди татаббуъ ва тафаҳхус кайфияти ашъори ӯ маълум мегардад ва аҷаб он аст, ки Мулло Туғрои Машҳадӣ низ ҳамин эътиқод дорад, ки абёташ ҳама хуб аст, лекин ҳалале дар рабти онҳо афтода, лиҳозо ҳафт дебоча бар ҳафт маснавии ӯ навишта, ҷунонки дохили куллиёти ӯст. Бале, тариқаи устод Зулолиро ҳар кӣ пайравӣ намуда, ӯ ҳам ба иқтидои пешвои худ роҳи маъниро ҷап қарда. Ғарибтар ин аст, ки яке аз фузалои Ҳиндустон “Шарҳи “Маҳмуду Аёз”-и Зулолиро навишта ва ғариб ифозот ва аҷиб никот дар он дарҷ қарда ва тариқаи тавҷеҳоти боридаи рақиқаи толибилмона намуда ва эҳтимолоти ақлияро, ки муҳолифи муҳовара асту рӯзмарра ва бад-он мусоидат нақунад, қор фармуда. Ба ҳар ҳол, баъзе аз абёти устоди мазкур ҷунон аст, ки гуфтани мисли он мақдурӣ одамай нест ва ин ҷои таъҷҷуб аст. Лиҳозо, Насрободӣ оварда, ки аз сика

шундаам, ки Зулолӣ ашъори худро мехонд ва дар мусаввадаи ӯ дидаам, ки бар ин байт қалам зада:

*Зи ҷастан-ҷастани ӯ соя дар дашт
Чу зоги ошёнғумкарда мегашт.*

Гуфтам: “Чаро?” Гуфт: “Аз он ки инро пучу бемаънӣ мегуфтанд”. Аз ин ҷо дарёфт тавон кард, ки танҳо бемаъниро маънӣ намедонист, балки бомаъниро низ маънӣ тасаввур менамуд...” (8, 477).

Орзу, ҳамчунин, дар таҳлили ашъори бархе шоирони “тарзи нав” яке аз меъёрҳои адабии сабки ҳиндиرو, ки “маънии тоза” ва “хаёли тоза” аст, таъкид намуда, “маънии тоза”, “маъниёбӣ ва талоши маънӣ”, “маънии бегона”, “маънии ғарибхаёл” ва дигар иборотро истифода мебарад. Масалан, шеъри Мирзо Исмоили Иморо дорои “маънии тоза” ва “хаёли борик” доништа, мегӯяд: “Хеле талоши маънӣ дорад ва бисёр соф мегӯяд” (8, 144). Зимни шарҳи ҳоли Мирзо Муҳсини “Таъсир”-тахаллус чунин навишта: “Ақсар ибдои маонии тоза дорад” (8, 309). Шох Фақируллоҳи Офаринро “бисёр хушзабон ва тозахаёл” (8, 165) меномад ва ғ.

Орзу дар “Маҷмаъ-ун-нафоис” перомуни масъалаи таворуд муфассал баҳс кардааст. Ӯ ибтизол ва таворудро ба унвони вожаҳои ҳаммаъно истифода мебарад. Таворудро иборат аз бастанӣ як мазмун тавассути чанд шоир медонад. Ба ақидаи ӯ ҳеч шоире нест, ки барканор аз ибтизол бошад. Ӯ ҳамчунин бар ақидаест, ки ҳеч шоире наметавонад барканор аз таворуд бошад ва агар шоире чунин иддаоero матраҳ созад, иддиояш аз он ботил аст (8, 467). Хон Орзу таворуди устодони суханро арзишманд қаламдод намуда, таъкид бар он менамояд, ки таворуд ба нависанда имкон медиҳад, ки гузаштаро дар партави нав такрор кунад, маъноро қисвате наву зебо пӯшонад.

Бино ба назари Орзу, бояд байни ибтизол ва сирқа фарқ гузошта тавонист: “...тафриқа дар ибтизол ва сирқа баъди тафаҳхус ва тасаффуҳ ва татаббуъ ва истиқрои тамом даст ба ҳам медиҳад. Аҳволи ибтизоли собик маълум шуд, ки як мазмуно ҷаҳор қас бастаанд, ҷунонки гузашт ва ҷунонки татвили ин қалом он аст, ки фақир Орзу(ро) бисёр ибтизол воқеъ шуда ва мешавад ва ҳар гоҳ муталлеъ бар он мегардад, дур мекунад ва аҳёнан аз ҷиҳати бедимоғӣ гоҳе мегузорад. Бар ин тақрир, агар маънии муштарак дар ашъори ман ва абёти дигарон ёфт шавад, соҳибинсофон маҳмул бар таворуд намоянд, на сирқа ва мисдоқи он баъзуззанни асам нагарданд ва чун ин маънӣ муомилаи байнушшаҳс ва Аллоҳ аст, одамай бояд ки дар бастанӣ мазомин пеши нафси худ шарманда набошад. Кофирмоҷароён ҳар чӣ хоҳанд, гӯ, бигӯянд” (8, 466-467).

Зимни шарҳи ҳоли Мулло Ризвон низ пас аз дарҷ намудани байти “Магар соқӣ камар дар хидмати майхона мебандад, Ки чун нарғис ба ҳар ангушти худ паймона мебандад”, ки ба қалами ин шоир мутааллиқ аст (9, 532), Орзу таъкид менамояд, ки шоирони зиёде бидуни огоҳӣ аз сухани ҳамдигар ва бидуни он ки шеъри якдигарро дида бошанд, мазмуни воҳидеро ба воситаи завқу қареҳаи худ сурудаанд. Ба ақидаи ӯ, ҳеч шоире, ҳатто “устодони мусалламуссубут” наметавонанд барканор аз ибтизол бошанд, зеро шеъри ҳар шоире илова бар истиқлоле, ки дар зоти худ дорад, бозтоби садои шоирони бузурги гузашта ҳам ҳаст. Орзу таворуди устодони суханро арзишманд қаламдод намуда, бар ин ақида аст, ки дар ин гуна ҳолатҳо маншаи маъноро бояд пайдо кард. Ҷунонки навиштааст: “Аз девони Ҳоҷӣ Муҳаммадҷони Қудсӣ бароварданд:

*Як ҷом хуморам набарад кош чу нарғис,
Будӣ ба ҳар ангушт маро соғари дигар.*

Фақир Орзу гӯяд, ки иттифоқот аст, ки Саййид Ҳусайни Холис низ ҳамин маънӣ баста:

*Бар ҳар ангуштам чу наргис косаи дарюза аст,
Кам ба ҳирси ман гадое ҳаст дар майхонаҳо.*

Ва Муҳаммадисҳоки Шавкат низ маънии мазкур дар шеъри худ оварда. Чунонки байте гуфта, ки мисраи охираш ин аст:

“Ки чун наргис ба ҳар ангушти худ паймонае дорам”.

Бидон, ки соҳиби татаббуъ, ки фаҳми комил дошта бошад, фарқ дар сирқа ва ибтизол тавонад намуд, чи имтиёз дар касе, ки дар талоши маънии тоза нафси фикр сӯхта ва шахсе, ки мазомини дигаронро чун моли ғасбӣ мутасарриф кард ва пеши татаббуъи комил ва идроки вофӣ зоҳир аст ва ин навъ устодони мусалламусебутро бисёр воқеъ шуда. Чунонки Абӯтолиби Калим гуфтааст:

*Кунун илоҷи таворуд наметавонам кард,
Магар забон ба сухан гуфтан ошно накунам.*

Балки дар ин сурат агар бо комилтаре аз худ иттифоқи таворуд афтад, моёи ифтихори ин кас аст. Ростӣ он ки касеро, ки дар эҷоди маонӣ ба вусъаи тамом бошад, таворуду ибтизолаш пеш меояд. Лихозо, устод Муҳаммадқули Салим ва Мулло Шайдоро ба дуздӣ тухмат кардаанд. Лекин нафсуламр он аст, ки шикорандози сахрои маъниро, ки дар кӯҳи Қоф ҷаҳди сайди паризод мекунад, ҷӣ зарурат пеш ояд, ки чун шеърфаҳмони сайёдпеша сайд баста гардад ва устодонро аксар таворуд иттифоқ афтад. Шайх Озарӣ ва Ҳилолӣ ҳар ду ин мисраъ доранд:

Бигзор, ки дар рӯи ту бинем Худоро.

Ва ҳамчунин, Осафхон Ҷаъфар ва Мулло Навъӣ дар ин мисраъ:

Ки яктой назебад ҷуз Худоро.

Касе ки худ кодир бар ихтирои маънӣ ва сухан тавонад буд, чаро ба бастанӣ маънии дигаре, ки кам аз маййита хӯрдан нест, доғи бадномӣ бар рӯи эътибори худ хоҳад ниҳод” (9, 532-533).

Ин гуна никоти интиқодии матраҳнамудаи муаллиф дар заминаи тасҳеҳи шеър, нақди шеър, таъйини рутбаи шеъри шоирон ва дараҷаи суханварии онон, ки дар асар зиёд аст, далолат бар он мекунад, ки Орзу дидгоҳҳои интиқодии хешро на бо ибороти кулӣ ва ишоратҳои кӯтоҳ, балки муфассал ва бо далелҳои мустанад баён кардааст, ки қудрати ташхиси ўро дар шеършиносӣ ва дақиқии шеъри форсӣ собит менамояд. Бар ин вачҳ аст, ки “Мачмаъ-ун-нафоис” дар радифи беҳтарин тазкираҳои форсӣ ва манбаъҳои аслии нақди адабии форсӣ дар асри XVIII қарор дорад ва дар навъи худ бисёр арзишманд аст. Муаллифи асар илова бар ин ки ашъори нағзу хунарии шоирони мухталифро дар як мачмӯа гирдоварӣ намудааст, заминаи санҷиши сабки шоирон ва дараҷаи суханварии ононро барои хонанда фароҳам овардааст.

Орзу абётеро, ки ба қадом шоир мансуб будани онҳо мавриди баҳсу ихтилофи назари аҳли илму адаб буд, низ ёдовар шуда, кӯшиш намудааст, соҳиби аслии онҳоро муқаррар намояд. Масалан, зайли тарҷумаи ҳоли Дарвеш Ҷовиди Ҳабаш менависад:

*Мо ба завқи гиряи мастӣ ба ин базм омадем,
Ҷом деҳ, соқӣ, ба қадри он ки чашме тар шавад.*

Насрободӣ ин байт, ки гузашта, ба номи Мулло Алӣ Ҳабаш навишта ва он ғалати маҳз аст. Ин шоҳбайт аз Мирзо Рази Дониш аст” (1, 23).

Аз мунаққидони забардасти замони худ будани Орзу боис бар он гардида, ки суханварони зиёде барои ислоҳи шеъри худ ба ў мурочиат мекарданд. Аз ҷумла, Нурулайни Вокиф “муқаррар дархости ислоҳи ашъори худ” менамуд (10, 1807).

“Мачмаъ-ун-нафоис” бо сабки сода иншо шудааст. Ба қавли Аҳмад Гулчини Маонӣ сабки тазкира “сода, вале ба сиёки хиндист” (4, 158). Сайид Алиризои

Нақавӣ низ сабки китобро ғайримаснӯӣ медонад, аммо таъкид бар он менамояд, ки калимоти арабиرو муаллиф фаровон ба кор бурдааст, гоҳе баъзе иборотро ба сурати ғарибу ачиб даровардааст, аммо ғолибан аз навиштани ибороти маснӯӣ ва пуртакаллуфӣ эҳтироз варзидааст (6, 339).

Дар “Маҷмаъ-ун-нафоис” тарҷумаи чанде аз шоирони урду низ сабт шудааст, мисли Хоча Мир Дард ва дигар худи Орзу низ дар забони урду шеър мегуфт ва ҳар моҳ дар хонаи ӯ маҷлиси шуаро барпо мешуд ва шуаро каломи худашонро мехонданд (1, 23).

“Маҷмаъ-ун-нафоис” аз замони рӯзгори муаллиф то ҳол мавриди тавачҷуҳи фузалову удабо будааст. Муаллифони ҳамасри вай аз ин тазкира бисёр истифода бурдаанд. Тазкиранигорони баъдӣ, ба монанди Муҳаммад Қудратуллоҳ мутахаллис ба “Шавк” – муаллифи “Такмилат-уш-шуаро”-и Ҷоми Ҷамшед” (ваф. 1224/1809-1810), Ҳусайнкулихони Азимободӣ – муаллифи “Ништари ишк”, Раҳмалихони Имон – муаллифи “Мунтахаб-ул-латоиф”, Биндробан Доси Хушгӯ – муаллифи “Сафинаи Хушгӯ” ва ғ. маълумоти “Маҷмаъ-ун-нафоис”-ро мавриди истифода қарор додаанд.

“Маҷмаъ-ун-нафоис” дар китобхонаҳои гуногуни ҷаҳон ниғаҳдорӣ мешавад. Дастнависе, ки дар Китобхонаи миллии Карочӣ (Покистон) таҳти шумораи 12 мавҷуд аст, аз қадимитарин нусхаҳои “Маҷмаъ-ун-нафоис” буда, 12 сол баъд аз вафоти муаллифи тазкира аз рӯи нусхаи асл, ки ба хатти худи Сирочуддиналихони Орзу буд, китобат шудааст. Чунон ки қотиби нусха дар охири тазкира навиштааст: “Ба таърихи ҳафтуми ҷамодиюссони 1185 хичрӣ ба рӯзи сешанбе ин китоб аз нусхаи асли дастхатти Сирочуддиналихони Орзу раҳматуллоҳи ба итмом расид” (1, 39). Нусхае, ки дар Индия Офис (Девони Ҳинд) таҳти рақами 680 маҳфуз аст, низ аз қадимтарин нусхаҳои тазкира мебошад, ки соли 1753 аз ҷониби Мир Орифуллоҳ маъруф ба “Имодуддин”, ки аз шогирдони Орзу буд, китобат шудааст, ки дар он имзои Орзу гузошта шудааст. Ин нусха қаблан то соли 1204/1789 дар китобхонаи Кайкубодчанг нигоҳ дошта мешуд (15, 352). Нусхае, ки таҳти рақами 231 дар Анҷумани осӣи Бангол мавҷуд аст, 15 шавволи соли 1186/январии соли 1773 аз ҷониби Султон Муҳаммад и. Оқо Абдулқарим ба хатти настаълиқи шикаста истинсоҳ шуда (14, 157-158). Дар ганҷинаи Шеронии Донишгоҳи Панҷоб низ ду нусха мавҷуд аст (таҳти рақамҳои 1489/4539), ки яке аз ин нусхаҳо соли 1191/1778 дар Лақҳнав нусхабардорӣ шудааст. Дар Китобхонаи Худобахш ду нусхаи комили “Маҷмаъ-ун-нафоис” ниғаҳдорӣ мешавад, ки яке соли 1179/1766 ва нусхаи дувум соли 1196/1782 китобат шудааст (11, 154). Нусхаҳои “Маҷмаъ-ун-нафоис” дар Китобхонаи Бодлиан таҳти рақами 380 (15, 255), Китобхонаи Музеи Солорчанг, Донишгоҳи Патна ва Ризои Ромпур низ мавҷуданд (10, 154; 12, 2180).

“Маҷмаъ-ун-нафоис” талхис шудааст, ки шомили тамоми шуарои тазкира ба таври хулоса аст, аммо талхискунанда номаълум аст (4, 167).

Тазкираи “Маҷмаъ-ун-нафоис” соли 2006 дар се ҷилд дар Исломободи Покистон ба чоп расид (Ҷ.1 ба кӯшиши Зебуннисо Алихон. – Исломобод, 2004; Ҷ. 2. ба кӯшиши доктор Меҳрнӯши Муҳаммадхон бо ҳамкориҳои Зебуннисо Алихон. – Исломобод, 2006; Ҷ.3 ба кӯшиши доктор Муҳаммад Сарфароз Зафар. – Исломобод, 2006). Таҳиягарони матни “Маҷмаъ-ун-нафоис” дар тасҳеҳи тазкира нусхаи Карочиро, ки нусхаи комил ва қадимитар аст, асос қарор дода, ҳамчунин, ду нусхае, ки дар китобхонаи донишгоҳи Лоҳур маҳфузанд ва нусхаи китобхонаи Худобахши Патнаро истифода бурдаанд.

Ба таври хулоса метавон гуфт, ки “Маҷмаъ-ун-нафоис” аз ҳайси адабӣ, фарҳангӣ ва таърихӣ арзиш ва аҳаммияти зиёд дошта, на танҳо ҷирадастӣ ва тасаллути комили Сирочуддиналихони Орзуро дар тазкиранигорӣ нишон медиҳад, балки мазҳари

кареҳаи шеърӣ ӯ низ ҳафт, ки интиҳоби ашъори шоирон бар ин санад аст. Дидгоҳҳои интиқодии Орзу бо далелҳои мустанад, ки кудрати ташҳиси ӯро дар шеършиносӣ ва дақиқии шеърӣ форсӣ собит менамоянд, “Маҷмаъ-ун-наfois”-ро дар радифи беҳтарин манбаъҳои аслии нақди адабии форсӣ дар асри XVIII қарор додаанд.

Пайнавишт:

1. Алихон, Зебуннисо. Муқаддима. – Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Маҷмаъ-ун-наfois” / Ба қўшиши Зебуннисо Алихон (Султоналӣ). – Ҷ.1 – Исломобод (Покистон), 2004. – С.1-42 (ба хатти форсӣ).
2. Асадуллоев С. “Маҷмаъ-ун-наfois”. – Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. – Ҷ.2. – Душанбе; Сарредаксияи илмӣ энциклопедияи советии тоҷик. – С. 230.
3. Кадканӣ, Муҳаммадризо Шафъ. Масоили сабқшиносӣ аз нигоҳи Орзу // Маҷаллаи Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонии донишгоҳи Фирдавсии Машиҳад. – Машиҳад, 1382. – №41 (ба хатти форсӣ).
4. Маонӣ, Аҳмад Гулчин. Таърихи тазкираҳои форсӣ. Техрон, 1350 ҳ.ш. – Ҷ. 2. – 1006 с. (ба хатти форсӣ).
5. Муҳаммадбоқир. Муқаддимае бар “Маҷмаъ-ун-наfois”. – Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Маҷмаъ-ун-наfois” / Ба қўшиши доктор Маҳр Нурмуҳаммадхон бо ҳамкориши Зебуннисо Алихон. – Ҷ.2 – Исломобод (Покистон), 2006. – С. 1-22 (ба хатти форсӣ).
6. Нақавӣ, Саидалӣ Ризо. Тазкиранависии форсӣ дар Ҳинду Покистон. – Техрон, 1947. – 819 с. (ба хатти форсӣ).
7. Озод, Мир Ғулумалихони Балғиромӣ. Хизонаи омира / Ба тасҳеҳи Носири Некӯбахт. – Техрон, 1390. – 762 с. (ба хатти форсӣ).
8. Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Маҷмаъ-ун-наfois” / Ба қўшиши Зебуннисо Алихон (Султоналӣ). – Ҷ.1 – Исломобод (Покистон), 2004. – 493 с. (ба хатти форсӣ).
9. Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Маҷмаъ-ун-наfois” / Ба қўшиши доктор Маҳр Нурмуҳаммадхон бо ҳамкориши Зебуннисо Алихон. – Ҷ.2 – Исломобод (Покистон), 2006. – С. 452-1298 (ба хатти форсӣ).
10. Орзу, Сирочуддиналихон. Тазкираи “Маҷмаъ-ун-наfois” / Ба қўшиши доктор Муҳаммад Сарфароз Зафар. – Ҷ.3 – Исломобод (Покистон), 2006. – С. 1299-1891 (ба хатти форсӣ).
11. Райҳона Хотун. Аҳвол ва осори Сирочуддин Алихони Орзу. – Деҳлӣ, 1987. – 288 с. (урду).
12. Чаҳонтоб. “Маҷмаъ-ун-наfois”. – Донишномаи адаби форсӣ дар Шибҳи Қора (Ҳинд, Покистон, Бангладеш) / Ба сарнарастии Ҳасани Анӯша. – Ҷ.4/3. – Техрон: Вазорати фарҳанг ва иршоди исломӣ, 1380. – С. 2179-2180 (ба хатти форсӣ).
13. Abdul Muqtadir, Maulavi. Catalogue of the Arabic and Persian MSS in the Oriental Public Library at Bankipore. – Calcutta, 1925. – Vol. IX.
14. Ashraf, Muhammad. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library. Poetry. – Volume II. – Hyderabad, 1966. – 287 p.
15. Ethe H. Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of India Office. – V.I. – Oxford, 1903. – 1631 p.; Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustany and Pushtu Manuscripts in the Bodlean Library / Begun by Professor Ed. Sachau, continued, completed and edited by Herman Ethe. – Part I. – Oxford, 1889. – 1149 p.
16. Sprenger A. A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany MSS of the Libraries of the King of Oudh. – Calcutta, 1854. – Vol. I. – 647 p.

Reference Literature:

1. Alikhon, Zebunniso. Introduction. – Orzu, Sirojuddinalikhon. Anthology of “Majma'-un-nafois” / under the editorship of Zebunniso Alikhon (Sultanali). – V.1 – Islamabad (Pakistan), 2004. – pp.1-42 (in Persian).
2. Asadulloev S. “Majma'-un-nafois”. – Encyclopedia of Tajik Literature and Art. – V.2. – Dushanbe: Central scientific editorials of the Tajik Soviet Encyclopedia. – 230 pp.
3. Kadkani, Muhammadrizo Shafe'. Issues Concerned with Stylistics of Orzu's Point of View // Journal of the Institute of Literature and Humanitarian Sciences attached to Mashhad Firdawsi University. – Mashhad, 1382 hijra. – №41 (in Persian).
4. Maoni, Ahmad Gulchin. History of Persian Anthologies. Tehran, 1350 hijra. shamsi – V. 2. – 1006 pp. (in Persian).
5. Muhammad Baqir. Introduction to “Majma '-un-Nafois”. – Orzu, Sirojuddinalikhon. Anthology of "Majma'-un-nafois" / under the editorship of Dr. Mahr Nurmuhammadkhan in collaboration with Zebunniso Alikhon. – V.2 – Islamabad (Pakistan), 2006. – pp. 1-22 (in Persian).
6. Naqavi, Saidali Rizo. Persian Anthology in India and Pakistan. – Tehran, 1947. – 819 pp. (in Persian).
7. Ozod, Mir Ghulamalikxon Balgiromi. Treasure of Omira / under the editorship of Nosiri Nekubakht. – Tehran, 1390 hijra. – 762 pp. (in Persian).
8. Orzu, Sirojuddinalikhon. Anthology of “Majma'-un-nafois” / under the editorship of Zebunniso Alikhon (Sultanali). –V.1. – Islamabad (Pakistan), 2004. – 493 pp. (in Persian).
9. Orzu, Sirojuddinalikhon. Anthology of "Majma'-un-nafois" / under the editorship of Dr. Mahr Nurmuhammadkhan in collaboration with Zebunniso Alikhon. –V.2. – Islamabad (Pakistan), 2006. – pp. 452-1298 (in Persian).
10. Orzu, Sirojuddinalikhon. Anthology of "Majma'-un-nafois" / Under the editorship of Dr. Muhammad Sarfaroz Zafar. – V.3. – Islamabad (Pakistan), 2006. – pp. 1299-1891 (in Persian).
11. Mrs. Rayhon Khotun. Life and Literary Creation of Sirodjidin Alikhon Orzu. – Delhi, 1987. – 288 pp. (in Urdu).
12. Jahontob. "Majma'-un-nafois". – Encyclopedia of Persian Literature in Indian Peninsula (India, Pakistan, Bangladesh) / Sponsored by Hasan Anusha. – V.4/3. – Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance, 1380 hijra. – pp. 2179-2180 (in Persian).
13. Abdul Muqtadir, Maulavi. Catalogue of the Arabic and Persian MSS in the Oriental Public Library at Bankipore. – Calcutta, 1925. – Vol. IX.
14. Ashraf, Muhammad. A Concise Descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Salar Jung Museum and Library. Poetry. – Volume II. – Hyderabad, 1966. – 287 pp
15. Ethe H. Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of India Office. – V.I. – Oxford, 1903. – 1631 pp.; Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustany and Pushtu Manuscripts in the Bodlean Library / Begun by Professor Ed. Sachau, continued, completed and edited by Herman Ethe. – Part 1. – Oxford, 1889. – 1149 pp.
16. Sprenger A. A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindustany MSS of the Libraries of the King of Oudh. – Calcutta, 1854. – Vol. I. – 647 pp.